

УДК 811.161.3'27'373:398.92(=161.3)

Л. У. Кулік

САМАТЫЧНЫЯ ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ ЯК МАРКЕРЫ НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНЫХ СТЭРЭАТЫПАЎ

Кулік Л. В. Соматичні фразеологізмы як маркеры нацыянальна-культурных стереотыпів.

У статті інтерпретовано соматичне лексико-фразеологічне прастір білорусів і встановлюються нацыянальна-культурні стереотыпы, закодваны ў внутрышній формі фразеологічных адзінцаў. У выніку праведзенага даследавання стае очевидным, што стереотыпы могуць выяўляцца не толькі праз комплекс уяўлень носіў мовы пра себе, але і непасрэдна праз кампаненты фразеологізму, задіяны ў стварэнні стереотыпнай сітуацыі.

Ключовыя словы: фразеологічная адзінца, соматичны кампанент, нацыянальна-культурны стереотып.

Кулік Л. В. Соматические фразеологизмы как маркеры национально-культурных стереотипов.

В статье интерпретируется соматическое лексико-фразеологическое пространство белорусов и устанавливаются национально-культурные стереотипы, закодированные во внутренней форме фразеологических единиц. В результате проведенного исследования становится очевидным, что стереотипы могут проявляться не только через комплекс представлений носителей языка о себе, но и непосредственно через компоненты фразеологизма, которые при этом задействованы в создании стереотипной ситуации.

Ключевые слова: фразеологическая единица, соматический компонент, национально-культурный стереотип.

Kulik L. U. The somatic phraseological units as the markers of the national-cultural stereotypes.

In the article in the linguo-cultural aspect the somatic lexical-phraseological sphere of the Belarusian people is interpreted; the essence of the term “somatism” is determined; the stereotypes of the Belarusian somatic phraseology are researched. The national-cultural information of the phraseological units is revealed and stereotypes which are encoded in the inner form of the phraseological units are fixed and decoded. The results of the research demonstrate that stereotypes can be shown not only through the Belarusian complex idea about people but of exactly through the phraseological components, which are used in the stereotype situation. For example, generosity and hospitable are the distinguishing features of the Belarusian mentality, which are illustrated in the phraseological units *з распасцёртымі рукамі* (прымаць, сустракаць, чакаць) ‘cordiality, with hospitality and great pleasure’; *шчодрай рукой* (раздаваць, надзяляць, дапамагаць і пад.) ‘without avidity’ etc.; stereotype situation ‘display of emotion’ is illustrated in the phraseological units *галава баліць / балела* ‘someone worries about somebody or something, is alarmed, feels nervous’; *галава гарыць / гарэла* ‘someone is upset, worried’ etc.

Linguistic meaning and cultural content of the phraseological units cause their special role in the speaking – to characterize the person’s attitude to somebody or something and pay attention to the different ways of their display. The national-cultural interpretation of the lexical-phraseological sphere of the Belarusian people shows that to imagine the part of their language picture of the world could be exactly through the description of the stereotypes in the inner form of the phraseological units.

Key words: phraseological unit, somatic component, national-cultural stereotype.

Асаблівая роля ў працэсе спасціжэння быцця належыць фразеалагізму “як знаку другаснай семіятызацыі” [4]. Кампаненты-рэаліі фразеалагізмаў, альбо фразеалагічных адзінак (далей – ФА), могуць надзяляцца культурным сэнсам, становячыся такім чынам вобразным цэнтрам ФА. Кампаненты, якія валодаюць культурным сэнсам, надзяляюць ім семантыку ФА, што абумоўлівае стэрэатыпную ролю ФА ўвогуле. Мэта нашага артыкула – інтэрпрэтацыя саматычнай лексіка-фразеалагічнай прасторы беларусаў і выяўленне ў ФА нацыянальна-культурных стэрэатыпаў.

З улікам таго, што фразеалагізмы «самі набываюць ролю культурных стэрэатыпаў» [8, с. 232], пад стэрэатыпамі ў фразеалогіі намі разумеюцца замацаваныя ў свядомасці асобы і / альбо цэлага калектыву пэўныя вобразы і паняцці, якія валодаюць трывала замацаванай за імі семантыкай, матэрыялізуюцца ў маўленні праз ФА і ствараюць культурна-моўны вобраз. Менавіта сукупнасць кагнітыўных стэрэатыпаў нацыі вызначае «нацыянальны спосаб

успрымання і разумення рэчаіснасці», ці нацыянальны менталітэт, пэўнага народа [6, с. 59].

Да саматычных фразеалагізмаў адносім тья, у склад якіх уваходзяць найменні частак цела і органаў чалавека – *вантробы, галава, нага, рука, сэрца* і інш., назвы частак цела звяроў, птушак, рыб, паўзуноў, насякомых – *крыло, рог, шчэлепы* і інш., лексемы *кроў, мача, нюні, пот, сліна, сляза, сопля*, «умоўна саматычны кампанент» *душа*, так званыя «патэнцыяльныя назвы частак цела» [7, с. 5] – *кацялок* ‘галава’, *поршні* ‘ногі’, *халява* ‘рот’, *шоры* ‘ногі’, якія, валодаючы зусім іншым несаматычным першасным значэннем, з улікам пэўных знешніх сувязей паміж прадметамі выкарыстоўваюцца ў якасці найменняў частак цела, і лексемы *бяльмо, горб, мазоль, плеш, скула*. У выніку мы аперыруем 113 саматычнымі кампанентамі (далей – СК), якія суадносяцца з назоўнікам паводле часцінамоўнай прыналежнасці і ўваходзяць у склад 1848 саматычных ФА беларускай мовы, выдзеленыя метадам суцэльнай выбаркі са «Слоўніка фразеалагізмаў беларускай мовы» І. Лепешава [5].

Цела чалавека з’яўляецца старажытным сродкам пазнання чалавекам самога сябе і ўмоўна можа быць падзелена на тры часткі – верхнюю, сярэднюю і ніжнюю, кожная з якіх «тым ці іншым сваім элементам удзельнічае ў стварэнні фразеалагічных вобразаў, ва фразеалагічным апісанні свету» [1, с. 117–118]. Спынім увагу на ФА з колькасна прадстаўленымі кампанентамі, якія ўваходзяць у групу найменняў верхняй (*галава*), сярэдняй (*рука*) і ніжняй (*нага*) частак чалавечага цела.

У вобразнай аснове ФА з СК *галава* знаходзяцца разнастайныя стэрэатыпныя ўяўленні носьбітаў мовы. Так, протасітуацыі ФА *вешаць / апускаць галаву / галовы* ‘даходзіць да моцнага адчаю, адчуваць душэўнае хваляванне, маркоціцца’ (5, т. 1, с. 192), *схіляць галаву* ‘прызнаваць сябе пераможаным, пакарацца, паддавацца камун-н.’, ‘пакланяцца каму-, чаму-н., адносіцца з глыбокай пашанай да каго-, чаго-н.’ (5, т. 2, с. 475), *трымаць вышэй галаву* ‘пераставаць сумаваць, адчайвацца, паводзячы сябе горда, з пачуццём уласнай годнасці’ (5, т. 2, с. 529) і інш. з’яўляюцца жэставымі і сваёй унутранай формай рэпрэзентуюць вобразы чалавека з пэўным палажэннем галавы. У аснове ФА знаходзяцца антропныя метафары, а культурныя вобразы суадносяцца з зыходным проціпастаўленнем прамога, схіленага альбо ўзнятага палажэння галавы, што набывае

пераасэнсаванне ў ментальных катэгорыях стану асобы: апушчаная, схіленая галава атаясамліваецца з пакорлівасцю, маркотай, смуткам, а ўзнятая – з важнасцю, годнасцю і добрым настроем.

Пэўныя ФА з кампанентам *галава* рэпрэзентуюць стэрэатыпную сітуацыю ‘праяўленне эмоцый’: *галава баліць / балела* ‘хто-н. моцна турбуецца аб кім-, чым-н., перажывае, непакоіцца’ (5, т. 1, с. 279–280); *галава гарыць / гарэла* ‘хто-н. моцна хвалюецца, перажывае’ (5, т. 1, с. 280) і інш. Існаванне гэтых і падобных ФА звязана з тым, што «чалавек у тым ці іншым псіхічным стане характарызуецца пэўнымі паводзінамі, а фразеалагічнае апісанне эмоцый адбываецца праз апісанне самога чалавека» [9, с. 18].

ФА *браць да галавы, браць <сабе> у галаву* ‘многа думаць пра што-н., непакоячыся і хвалюючыся’ (5, т. 1, с. 138; с. 144) перадаюць устаноўкі культуры, у адпаведнасці з якімі чалавек не можа заставацца аб’якавым у адносінах да іншых. Падкрэслім, што стэрэатыпныя паводзіны ў моманты хвалявання і непакою носьбіт мовы звязвае з галавой, тым самым падкрэсліваючы яе псіхічную функцыю.

У беларускай мове вылучаюцца ФА, семантыка якіх звязана са стэрэатыпнай сітуацыяй ‘заклад’: *адказваць галавой, ручацца галавой* ‘браць на сябе поўную адказнасць за каго-, што-н.; быць гатовым паплаціцца жыццём’ (5, т. 1, с. 64; т. 2, с. 343); *галаву ў заклад аддаваць* ‘з поўнай упэўненасцю паручацца ў чым-н., браць на сябе адказнасць за што-н.’ (5, т. 1, с. 60); *даваць галаву на адрэз / адсячэнне, класці галаву на калодку* ‘браць на сябе поўную адказнасць за што-н.’ (5, т. 1, с. 341; с. 581). У аснове пералічаных ФА знаходзіцца метанімічны вобраз «галава» – «чалавек / жыццё», які ўзыходзіць да старажытнай формы разумення носьбітам мовы сябе праз свае часткі. Такім чынам, зыходзячы з універсальных уяўленняў, аддаючы ў заклад сваю галаву, чалавек ручаецца, безумоўна, найвялікшай каштоўнасцю – сваім жыццём.

Адной з асноўных рыс характару беларусаў з’яўляецца мужнасць. А. Дубовік, у прыватнасці, адзначае, што «беларускаму нацыянальнаму характару практычна ва ўсе часіны <...> былі ўласцівы мужнасць і вынослівасць, жыццёстойкасць і нескаронасць» [2, с. 204]. Менавіта гатоўнасць да мужнай абароны каго- альбо чаго-н. выяўляюцца ў ФА з СК *галава*, якая пабудавана на аснове метаніміі «галава» – «чалавек»: *падстаўляць галаву / лоб пад кулі* ‘рызыкаваць жыццём у баі’ (5, т. 2, 144–145). Дзеянне, якое рэпрэзентуецца ў ФА,

накіравана на адлюстраванне абароны, адбіццё варожага націску, а ФА ў цэлым перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра смерць чалавека.

Выразнай адмоўнай канатацыяй характарызуецца антанімічная пара ФА *хмель ударыў у галаву* ‘хто-н. ап’янеў’ (5, т. 2, с. 611) і *хмель вылецеў з галавы* ‘хто-н. хутка працверазіўся’ (5, т. 2, с. 611), якая рэпрэзентуе ўяўленні носьбітаў мовы пра магчымасці чалавека думаць, разважаць, адэкватна паводзіць сябе. Вобразы ФА ствараюцца на аснове метанімічнага суаднясення часткі і цэлага (галава – чалавек), што з’яўляецца характэрнай пры негатыўнай ацэнцы каго- альбо чаго-н. А ў цэлым ФА перадаюць стэрэатыпныя сітуацыі, звязаныя са знаходжаннем чалавека ў стане ап’янення і выхадам з яго.

Аналіз семантыкі ФА з СК *рука* дазваляе ўстанавіць, што ў іх складзе ёсць толькі асобныя ФА з адмоўнай канатацыяй тыпу: *хадзіць па руках* ‘уступаць у любоўныя зносіны то з адным, то з другім мужчынам’ (5, т. 2, с. 592); *валасатая рука* ‘актыўнае садзейнічанне, аказанне пратэктыву; блат’, ‘хто-н. мае заступніка, які можа пасадзейнічаць, аказаць падтрымку’ (5, т. 2, с. 328); *накладваць руку / лапу* ‘прысвойваць, захопліваць што-н.’, ‘падпарадкоўваць сваёй уладзе, распраўляцца з кім-, чым-н.’ (5, т. 2, с. 79) і некаторыя іншыя.

У беларускай мове выяўляюцца ФА, якія адлюстроўваюць стэрэатыпныя паводзіны людзей у час прыняцця пэўных рашэнняў: *галасаваць абедзвюма рукамі* ‘з вялікай ахвотай і поўнасцю падтрымліваць каго-, што-н.’ (5, т. 1, с. 292); *падпісвацца абедзвюма рукамі* ‘ахвотна і поўнасцю згаджацца з чым-н.’ (5, т. 2, с. 142). Вобразныя асновы пералічаных гіпербалічных ФА ілюструюць ступень зацікаўленасці носьбітаў мовы ў канчатковых выніках працэсу прыняцця рашэння.

Неад’емнай рысай беларускага менталітэту з’яўляецца шчодрасць і гасціннасць, што ілюструецца ФА з *распасцёртымі рукамі* (прымаць, сустракаць, чакаць) ‘прыветна, гасцінна, з вялікім задавальненнем’ (5, т. 2, с. 331); *шчодрай рукой* (раздаваць, надзяляць, дапамагаць і пад.) ‘не шкадуючы’ (5, т. 2, с. 340) і інш. Моўнае значэнне і культурны змест названых ФА абумоўлівае іх асаблівую ролю ў маўленні – характарызаваць адносіны чалавека да каго- ці чаго-н. і засяродзіць увагу на розных спосабах іх праяўлення.

Як антыноміі шчодрасці заўсёды асуджаюцца ў беларусаў сквапнасць і несумленнае завалодванне чым-н. Так, у межах ФА з кампанентам *рука* выразна семантызуецца стэрэатыпная сітуацыя

‘атрымманне нажывы’: *накладваць руку / лапу* ‘прысвойваць, захопліваць што-н.’ (5, т. 2, с. 79); *запускаць руку* ‘красці, прысвойваць чужое’ (5, т. 1, с. 465); *убіраць / прыбіраць у <свае> рукі* ‘самавольна завалодваць чым-н., прысвойваць што-н.’ (5, т. 2, с. 545) і інш. У беларускай мове названая стэрэатыпная сітуацыя ўспрымаецца з неадабрэннем. Гэта звязана з тым, што працэс атрымання матэрыяльных каштоўнасцей у ФА ілюструе сувязь з несумленнымі паводзінамі, што супярэчыць маральным нормам дадзенай моўнай супольнасці.

Міжасобныя адносіны прадстаўлены ў ФА, дзе знайшла адлюстраванне адмоўная стэрэатыпная сітуацыя ‘біць, біцца; прымяняць фізічную сілу’: *даваць волю рукам і распускаць рукі* ‘біцца, збіваць каго-н.’ (1-е значэнне) (5, т. 1, с. 341; т. 2, с. 311). На нашу думку, узнікненне ФА, якія зафіксавалі такія негатыўныя паводзіны асобы, тлумачыцца жаданнем носьбітаў мовы выявіць адмоўнае стаўленне, падвергнуць крытыцы такі спосаб вырашэння ўзаемаадносін паміж людзьмі. Вобраз ФА *рукі свярбяць / свярбелі / засвярбелі* ‘хто-н. вельмі хоча пабіцца, уступіць у бой з кім-н.’, ‘хто-н. вельмі хоча заняцца чым-н.’ (5, т. 2, с. 338) ствараецца саматычнай метафарай, якая «прыпадабняе жаданне чалавека што-н. зрабіць, распачаць адчуванню свербу – хваравіта-казытліваму раздражненню скуры, якое выклікае неабходнасць часаць раздражнёнае месца» [3, с. 592].

У межах ФА з СК *нага* рэпрэзентуюцца стэрэатыпная форма паводзін асобы і прасторавая эталанізацыя частак цела, звязаная з размяшчэннем па вертыкалі, пабудаваная на архетыпічным проціпастаўленні «верх – ніз». Так, ФА *цалаваць рукі і ногі* ‘вельмі прасіць, маліць каго-н. аб чым-н.’ (5, т. 2, с. 620), якая ўзнікла на падставе звычайу цалаваць рукі і ногі, ілюструе эталон, а дакладней антыэталон, нармальнага прамога стану асобы: для таго, каб пацалаваць руку, а тым больш нагу чалавек павінен схіліцца, г.зн. змяніць сваё вертыкальнае становішча. Дададзім, пацалунак альбо паклон як этыкетны знак прывітання, развітання ці згоды быў шырока распаўсюджаны ў мінулым. У залежнасці ад ступені інтэнсіўнасці выканання паклону ФА змяшчаюць і перадаюць разнастайныя яго віды (*кланяцца ў ногі, падаць на калені* ‘ўніжана прасіць аб чым-н.’ (5, т. 1, с. 580-581; т. 2, с. 132); *схіляць галаву* ‘прызнаваць сябе пераможаным, пакарацца, паддавацца каму-н.’, ‘пакланяцца каму-, чаму-н., адносіцца з глыбокай пашанай да каго-, чаго-н.’ (5, т. 2, с. 475)

і інш.), аднак указанне на стандартную стэрэатыпна-этыкетную форму паводзін змяшчаецца толькі ў ФА *біць чалом* ‘пачціва кланяцца, вітаючы каго-н.’, ‘пачціва прасіць каго-н.’, ‘з глыбокай пачцівасцю ставіцца да каго-н., вітаючы што-н.’ (5, т. 1, с. 109–110).

Стэрэатыпная сітуацыя ‘быць стомленым’ рэпрэзентуецца ў ФА *заставацца / аставацца без ног* ‘моцна стамляцца, знемагаць ад хадзьбы’ (5, т. 1, с. 469), дзе размова ідзе аб стомленасці ад руху, перамяшчэння ў прасторы. Знешняе выражэнне стэрэатыпнай сітуацыі ‘страх’ адлюстравана ў ФА *калені / каленкі / лыткі дрыжаць / трасуцца* ‘хто-н. вельмі спалохаўся’ (5, т. 1, с. 540). Протасітуацыя данай ФА ілюструе той факт, што носьбіты беларускай мовы ў момант адчування страху губляюць здольнасць рухацца.

Выразнай адмоўнай канатацыяй характарызуецца ФА *кульгаць на абедзве нагі* ‘мець значныя недахопы, хібы ў чым-н. (у ведах, падрыхтоўцы і пад.)’, ‘ісці дрэнна, з перабоямі, зрывамі; пра справу, работу і пад.’, ‘вельмі дрэнны; пра дысцыпліну, парадак і пад.’ (5, т. 1, с. 621). Негатыўнае ўспрыманне пакладзенага ў аснову ФА вобраза фарміруецца праз факусіраванне ўвагі носьбіта мовы на фізічным недахопе асобы, што з’яўляецца антыэталонам фізічна здаровага чалавека. Акрамя таго, у славянскай міфалогіі менавіта кульгавасць з’яўляецца адной з праяў хтанічнага пачатку. ФА ўвогуле выступае стэрэатыпам наяўнасці недастатковых ведаў, уманняў, навыкаў, альбо дрэннага выканання нечага.

Такім чынам, нацыянальна-культурная інтэрпрэтацыя саматычнай лексіка-фразеалагічнай прасторы беларусаў дазваляе ўстанавіць, што стэрэатыпы могуць выяўляцца не толькі праз замацаваны ў фразеалогіі комплекс уяўленняў носьбітаў мовы аб сабе, але і непасрэдна праз кампаненты ФА, якія пры гэтым задзейнічаны ў стварэнні стэрэатыпных сітуацый. Менавіта праз дэкадзіраванне такіх фразеалагізмаў, якія з’яўляюцца адзінкамі не толькі мовы, але і культуры, становіцца магчымым дакладна ўявіць фрагменты моўнай карціны свету пэўнага народа.

Літаратура

1. Гудков Д. Б. Телесный код русской культуры : материалы к словарю / Д. Б. Гудков, М. Л. Ковшова. – М. : Гносиз, 2007. – 288 с.
2. Дубовік А. І. Асаблівасці нацыянальнага характару беларусаў / А. І. Дубовік // XXI век: актуальныя праблемы гісторычнай навуцы : матэрыялы міжнарод. навуц. конф. – Мінск, 2004. – С. 203–205.

3. Ковшова М. Л. Руки чешутся <чесались, зачесались> / М. Л. Ковшова // Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / редкол.: В. Н. Телия (отв. ред.). – [2-е изд. стер.]. – М., 2006. – С. 592.

4. Ковшова М. Л. Семантика и прагматика фразеологизмов (лингвокультурологический аспект) : автореф. ... д. филол. наук / М. Л. Ковшова. – М., 2009. – 48 с.

5. Лепешаў І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў беларускай мовы : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыкл., 2008.

6. Попова З. Д. Когнитивная лингвистика / З. Д. Попова, И. А. Стернин. – М : АТС : Восток – Запад, 2007. – 314 с.

7. Сендровиц Е. М. Названия частей человеческого тела в русском языке : автореф. дис. ... к. филол. наук / Е. М. Сендровиц. – М., 1970. – 20 с.

8. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Шк. «Яз. рус. культуры», 1996. – 288 с.

9. Хайруллина Р. Х. Фразеологическая картина мира : от мировидения к миропониманию / Р. Х. Хайруллина. – Уфа : Башкир. гос. пед. ун-т, 2001. – 285 с.

Стаття надійшла до редакції 22.08.2017 р.